

Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade

Haldur Õim

Tartu ülikooli üldkeeleteaduse professor

Keeleteaduse tuumaks on keeleteooria

Iga teaduse tuumaks on teooria, mis seletab selle nähtuse olemust, mida teadus uurib. Keeleteadus uurib (inim)keelt, niisiis on keeleteooria ülesanne seletada, mis on inimkeel. Keeleteadus ise on palju laiem mõiste kui keeleteooria. Kui vaadata teatmeteoseid, siis tavaliselt leiab neist keeleteaduse määratluse kujul „teadus, mis tegeleb keele teadusliku uurimisega”. Väljend *teaduslik* on sellise määratluse kriitiline osis. Mitte iga sugune keeleuurimine ei ole teaduslik ja järelikult ei kuulu ka keeleteadusesse. Keeleuurimise teeb teaduslikuks keeleteooriast lähtumine, ja keeleteoorial on siin kaheksugune roll. Esimene on see, millest juba juttu oli – keeli uuritakse, et luua teooriat. Ent teooria ei ole eesmärk omaette. Teooria on teisipidi vaadates see alus, millest lähtudes keelenähtusi uuritakse: teooria määrab nii selle, kuidas keelenähtusi uuritakse (metodoloogia ja meetodika), kui ka selle, mida uuritakse. Eri aegadel on arusaamad nii ühest kui ka teisest olnud üpris erinevad.

Keeleuurimise 25 sajandi pikkuses ajaloos on keeleteooria areng kulgenud lainetena. Lainetuse telgi võib valida mitmeti, kuid üks põhilisi on keele vormi ja sisu vahekorra käsitlemine.

Antiikaeg: filosoofid ja grammatikud

Kui alustada algusest, siis Antiik-Kreekas ja sellele järgnenud hellenismis eristatakse nn filosoofilist perioodi ja Aleksandria perioodi. Esimesel perioodil (eriti alates 5. sajandist e.m.a) tegelesid keelega filosoofid (sellest ka nimetus) ja arutleti keele olemuse üle: kas keel on loomulik/looduslik nähtus, mida inimesed ise oma tahtmise järgi eriti muuta

ei saa, või on see inimeste suvast sõltuv, konventsionaalne nähtus nagu näiteks kombestik või riietus. Vaidlus jätkub tegelikult tänapäevani: kuivõrd on inimese keelevõimel oma bioloogiline alus ja kuivõrd on see vaid inimese üldisematele intellektuaalsetele, laiemalt tunnetuslikele võimetele tuginev kihistus (nagu muugi inimkonna kirev kultuur). Tänapäeval ei vaidle küsimuse üle siiski ainult filosoofid, see on eelkõige eriteadlaste ala.

Aleksandria periood (3.–2. saj e.m.a) on saanud nime hellenismi maailma pealinna Aleksandria järgi, kus paiknenud suurde raamatukokku oli kogutud klassikalise kreeka kultuuri kirjalikke mälestisi. Keeleteaduse ajalukku on see periood läinud seetõttu, et siin töötati välja keele (algselt klassikalise kreeka keele) grammatika kirjeldamise süsteem: sõnaliikide eristamise alused, käändsõnade käänete süsteem, pöörsõnade kategooriate süsteem – kõik muidugi kreeka keelest lähtudes. Taustaks oli arusaam, et klassikaline kreeka keel, milles kirjutasid oma tööd Platon, Sophokles jt, on vahepealsete sajandite jooksul, eriti aga Aleksander Suure vallutuste järel, kus kreeka keel (kuid valdavalt kreeka kõnekeel) levis kaugele üle endise Kreeka piiride, ära rikutud. Et taastada ja säilitada klassikalise (kui ainsa õige) kreeka keele oskus – et seda keelt õpetada –, selleks oligi vaja selle detailset grammatikat.

Niisiis võib öelda, et tänapäevane keelekirjeldussüsteem sündis suuresti vajadusest keelekasutust normida. Kuid siinses kontekstis pole see esmatähtis. Tähtis on see, et kõnealune kirjeldussüsteem ei saanud sündida ilma keele ehituse põhjaliku uurimiseta. Ja see, millesse süüviti, oli keele vormistikus kehtiv süsteem. Idee, et keele vormis kehtib oma süsteem ja seda saab uurida ning kirjeldada suhteliselt sõltumatult sisust (sõnade, tekstide tähendusest), sündis siin.

Aleksandrias alguse saanud keele vormikülje käsitus domineeris läbi kogu Rooma impeeriumi perioodi, keskajani välja.

Keskaja skolastikud: keel, loogika ja universalism

Keskaeg, mis paigutub Lääne-Rooma riigi langemise ja renessansi vahele ja mida üldiselt peetakse Euroopa kultuuri „pimedaks” ajaks, tõi ometi keeleuurimisse põhimõttelise pöörde. Ja mitte ainult keeleuurimisse, sest tegelikult sündis just sel ajal idee humanitaarteadustest vastandatult reaalteadustele. Keskajal loodi Euroopas esimesed ülikoolid. Ülikoolides õpetatavad ained jagunesid kahte suurde rühma, mida nimetati

trivium'iks ja *quadrivium*'iks. *Trivium*'i kuulusid grammatika, loogika ja retoorika – siin ongi humanitaarteaduste lähe. *Quadrivium*'i moodustasid aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika. Kokku olid need *artes liberales*, vabad kunstid, ja neist sai ülikooliõpetuse tuum.

Keeleteaduse seisukohalt vaadatuna on põhimõttelise tähtsusega muutus see, et keelt käsitleti ühes komplektis loogikaga – ehk mõtlemisega – ja retoorikaga. Tähelepanu keskpunkti tõusiski keele ja loogika seos, ehk teisiti öeldes nihkus fookus vormilt sisule. Keskaja keeleteaduse tunnusmõiste on spekulatiivsed ehk skolastilised grammatikad. Keele vormistiku kirjeldamise juurest siirduti keelte ühtse, universaalse alge otsimisele, ja seda alget otsiti loogikas. Skolastika all, mille raames nende otsingutega tegeldi, ei mõistetud tollal üldse mitte viljatut targutamist nagu tänapäeval, see oli teaduslike käsitluste esitamise ja argumenteerimise õpetus. Sõna *kool* pärineb samast ladinakeelsest tüvest.

Skolastikutelt on näiteks pärit mitmed tänapäevagi filosoofilises ja keeleteaduslikus semantikas olulised eristused: nominalism, realism, kontseptualism (vt nt vastavaid märksõnu „Eesti Entsüklopeedias”). Mis on üldmõistete nagu *mees* või *hobune* sisu? Meeltega tajutavas reaalsuses meest või hobust kui niisugust ju ei eksisteeri. Kas need mõisted (= tähendused) eksisteerivad mingis omaette „ideede maailmas”? Või on nad inimese mõtletegevuse – kategoriseerimise – tulemus? Aga kui universaalne on see mõtlemine? Kui paneme hobuse või mehe mõiste asemele mõiste keel, olemegi keeleteaduse olulise probleemi juures: kas eri keelte aluseks on mingi universaalne struktuur, ja kui on, siis mis see on ja millele see tugineb?

Renessanss: keeled on erinevad

Järgmise lainena võib välja tuua renessansi (14.–16. saj), mis oli Euroopa kultuuriloos murranguaeg. Siin on eriti oluline, et hakati väärtustama rahvuskultuure ja -keeli. Keeleuurimise osas tulebki rõhutada seda viimast: esmatähtis pole abstraktne arutelu keele olemuse üle, vaid rahvuskeelte kirjeldamine. Keeleteoorias ei sündinud sel ajal midagi oluliselt uut. Vastupidi, just siin omandas näiteks skolastika mõiste tänapäevase halvustava tähenduse, ja küllap oli ta end sajandite jooksul tõesti ammendanud. Kuid ka konkreetsete keeleuuringute poole pealt ei ole midagi erilist esile tuua, välja arvatud idee ise: keeled on (vormilt) erinevad ja neid ei saa kirjeldada mingi universaalse malli järgi. Ridamisi

ilmus mitmesuguste keelte grammatikaid. Selle idee vilju hakati aga reaalselt maitsma märgatavalt hiljem, 18.-19. sajandil, ja siis juba nii keelte vormi kui ka sisu uurimise osas.

Ratsionaalne keeleteadus ja universaalsed grammatikad

Vahepeale mahub aga veel üks keele universaalseid ühisjooni rõhutatav ja otsiv laine, millela 20. sajandi teoreetilist keeleteadust käsitleda ei saa – 17.-18. sajandi ratsionalism. Ükski põhjalikum keeleteaduse ajaloo ülevaade ei lähe näiteks mööda nn Port Royali grammatikast, mis ilmus Prantsusmaal 1660. a (tegelik pealkiri „Grammaire générale et raisonnée” ehk siis „Üldine ja ratsionaalne grammatika”; nimetus on antud Pariisi lähedal paikneva Port Royali kloostri järgi, kus grammatika valmis). Sadakonna aasta jooksul ilmus ridamisi teisigi samataolisi grammatikaid – tegelikult keelteooriaid.

See oli mõnes mõttes tagasipöördumine keskaegsete spekulatiivsete grammatikate juurde, kuid siiski vaid temaatika osas. Erinevalt spekulatiivsetest grammatikatest ei otsitud selle aja grammatikates keelte universaalset alust abstraktselt, vaid seda püüti siduda keelte vormielementidega: sama universaalset sisu võib väljendada eri vormides – seda oli õpetanud vahepealne aeg. Näiteks täheldati, et vahekordi, mida ühes keeles väljendatakse nimisõna käänetega, võidakse teises keeles väljendada ees- või tagasõnadega või hoopis mingil kolmandal moel.

Üks taustteureid oli asjaolu, et suurte maadeavastuste ja -vallutuste tagajärjel oli Euroopasse voolanud andmeid sadade tundmatute keelte kohta kogu maailmast. Eriti mõjukas oli iidse India kultuuri, sealhulgas selle kultuuri pärandina säilinud sanskritikeelsete tekstide avastamine. See kultuur (ja sanskriti keel, tekstid) olid vanemad kui antiikne kreeka kultuur ja klassikaline kreeka keel. Ometi avastasid keeleuurijad oma suureks üllatuseks, et sanskriti keelel on palju ühisjooni kreeka, ladina, isegi germaani keeltega. Ons need keeled kuidagi sugulased?

Professionaalne keeleteadus alustas keele olemuse otsimist selle ajaloo kaudu

18.-19. sajandi vahetusel sündinud uut perioodi iseloomustabki huvi pöördumine keelte ajaloo, muutumise, aga selle kaudu eriti nende suguluse vastu. Tänapäeval nii enesestmõistetav keelkondade idee sündis

ju alles 19. sajandil, nii nagu sündis professionaalne keeleteadus üldse. Kuid vastandus keele vormi ja sisu rõhutamise vahel säilis siingi.

19. sajandi esimesel poolel keskenduti küll keelte võrdlemise kaudu nende ajaloole ja sugulusele (keelkonnad, nende kujunemine) ning selleks kasutatav võrdlusmaterjal ammutati valdavalt keelte vormist – häälikulisest ja grammatilisest ehitusest. Kuid see vormile keskendumine ei olnud eesmärk, see oli vahend. Huvide keskmes olid põhimõttelised keele olemuse probleemid ning ka keelte muutumise üldisi seaduspärasusi käsitleti keele sügavama olemuse avaldusena. Peale ajaloolise keeleteaduse põhikontseptsiooni (keeltepuu teooria) sündis just siis mitmeid teisigi tänapäeva seisukohalt samavõrd „kapitaalseid” uurimissuundi ja ideid. Näiteks keeletüpoloogia – keelte rühmitamine mitte nende suguluse, vaid ehituse iseärasuste järgi.

Üldkeeleteaduse rajajaks peetakse Wilhelm von Humboldt, kelle põhitööd kuuluvad 1820.–1830. aastatesse, esitas mitmed ideed, millega tänapäeva teadlased taas agaralt tegelevad: et keele, mõtlemise ja kultuuri vahel valitseb tihe seos, et iga keele välise vormi all on oma sügavam „sisevorm”, mille kaudu avalduvad inimvaimu ja -keele universaalsed seaduspärasused, ning et seetõttu võib väita, et keeled ei ole lihtsalt mõtete väljendamisega vahendid, vaid iga keel vajutab pitseri ka vastava rahva mõtlemisele, maailmapildile ja kogu kultuurile. Seejuures tugines Humboldt maailma eri piirkondades, eriti nt Kagu-Aasias ja Polüneesias kõneldavate keelte andmetele. Nende rahvaste kultuuride, aga ka mõttemallide erinevust eurooplaste omadest oli võimatu mitte märgata.

Muide, sadakond aastat hiljem sai Ameerikas (USAs) päevakohaseks samalaadne keele, mõtlemise ja kultuuri seoseid rõhutav uurimissuund, mida tunneme etnolingvistika ehk antropoloogilise lingvistika nime all, ja siis andis selleks tõuke Ameerika keeleteadlaste lähem tutvumine indiaani keeltega. Siit kulgeb juba üks otseliine tänapäeva teoreetilise keeleteaduse arusaamade juurde sellest, mis üksikkeelte uurimises väärivad enim tähelepanu.

Noorgrammatikud absolutiseerisid ajaloo, kuid unustasid keele kui terviku

19. sajandi teise poole ja 20. sajandi esimeste aastakümnete keeleteadust iseloomustab pööre („laine”), mille eriasendit on eelmisega võrreldes ehk esmapilgul raske mõista, kuid mis ometi paljude arvates oli üks

1920.–1930. aastatel teoreetilises keeleteaduses vastureaktsioonina toimunud pöörde – strukturaallingvistika sünni – põhimõjuid.

Seda ajajärku tuntakse keeleteaduse ajaloos noorgrammatikute perioodina. Alguse sai see Saksamaal suhteliselt väikese teadlaste rühma aktiivsest kriitikast senise keeleteaduse põhimõtete ja meetodite aadressil. Et nad kõik olid noored keeleuurijad, siis hakati neid kutsuma noorgrammatikuteks (sks *Junggrammatiker*). Algul oli see irooniline hüüdnimi, kuid juurdus, ja kümnekonna aasta pärast sai noorgrammatikute ideedest valitsev keeleuurimise kontseptsioon.

Noorgrammatikud ei eitanud keelte ajaloolise uurimise vajalikkust, vastupidi, nad absolutiseerisid selle kui keeleuurimise põhieesmärgi. Kuid suuremat osa neist sisulistest ideedest, mis olid kandnud sajandi esimese poole keeleuurimist ja millede jaoks keele ajaloo uurimine oli vaid vahend, pidasid nad keeleteaduse seisukohalt väärtusetuks. Vahendist sai eesmärk. Üks noorgrammatikute põhiteese oli: ükski keeleuurimus, mis ei ole ajalooline, ei saa olla teaduslik. Nad tegid ära väga suure töö keelenähtuste ajaloolise uurimise tehnika arendajaina. Selle najal sündisid mitmed uurimisalad, mis tänapäeval on keeleteaduse enesestmõistetavad osad – murdeuurimine, keelegeograafia jt. Kuid lõppkokkuvõttes kujunes pilt selliseks, et sajad keeleuurijad uurisid üksikute keelte üksiknähtuste arenemist läbi aja, ent keel kui tervik, keele olemus kadus keeleteaduse vaateväljast. Tähelepanu oli nihkunud sisult vormile.

Tänapäeva keeleteooriad algasid strukturaallingvistikaga: keel on terviksüsteem, mille ajalugu uurida on tarbetu

Lõpuks jõuame 20. sajandisse ja kaasaja keeleteaduse juurde. Sedagi ei saa vaadelda ühtsena – peamiselt taas vormi-sisu vastanduse seisukohalt.

Tänapäeva keeleteadus sündis strukturaallingvistikana. Kuigi selle sünni põhitegurina on nähtud vastureaktsiooni noorgrammatismile, on selle pöörde taga ka teoreetilise keeleteaduse arenemise üldisemad seaduspärasused. Seetõttu on huvitav vaadata, millele strukturalism end vastandas noorgrammatikute kontseptsioonis ja millele mitte ning mis-sugused ideed ei ole selle vastandusega üldse seotud.

Strukturaallingvistika on oma nime saanud ideest, et keel on terviksüsteem, millel on oma kindel ehitus ehk struktuur, ja selle struktuuri kirjeldamine, pidades silmas tervikut, on keeleteaduse põhiülesanne. See on keeleteoorias tänini juhtidee ja seepärast võib strukturaallingvistikat

pidada kaasaja keeleteaduse alguseks. See idee oli selge vastandus noorgrammatikute atomistlikule, keele üksikdetailidele keskendunud lähenemisele. Kuid tegelik ägedaim poleemika käis konkreetsemate printsiipide tasemel, mille kaudu see üldidee realiseerus. Neid tasub lähemalt iseloomustada, sest muidu oleks 19. ja 20. sajandi keeleteaduse erinevust raske mõista.

Esimene oli antihistorism: struktuuri ei saa uurida keele ajaloo kaudu, struktuur on keeles sellisena, nagu see on olemas mingil perioodil keelt kõnelevate inimeste „peas”. Radikaalseimad strukturalistid väitsid koguni, et keele ajaloo uurimisel ei ole keele süsteemi uurimise seisukohalt üldse mingit väärtust, sest keelemuutuste põhjused on enamasti keelevälised (geograafilised, sotsiaalsed, psühholoogilised jne). Eelnenust on selge, kuivõrd suures vastuolus oli see seisukoht mitte ainult noorgrammatikute, vaid kogu 19. sajandi keeleteaduse seisukohtadega.

Teiseks eristati keelt ja kõnet. Keel on abstraktne süsteem, kõne selle teostus loendamatu suhtlusaktides. Keeleteadust huvitav struktuur on keeles, kõne on täis juhuslikkusi ja varieeruvusi, mis ei huvita keeleteadust. Ka selles vastandas strukturalism end põhimõtteliselt noorgrammatismile: noorgrammatikute ideaal oli tegelda tegeliku keekekasutuse detailidega, strukturalistide arvates on keeleteooria ülesanne anda vahendid, filtreerimaks kõnevoolust need andmed, mis keele süsteemi tuvastamiseks on olulised. Piir andmete vahel, mis on ja mis ei ole olulised, on järgnevate aastakümnete jooksul tugevasti nihkunud, sest arusaam sellest, mis kuulub ja mis ei kuulu keele süsteemi, on märgatavalt laienenud ja küllap laieneb ka edaspidi, aga eristus ise on põhimõttelisena tunnustatud tänapäevani. Ja võib küll öelda, et see laienemine on tänapäevast, strukturaallingvistikale tuginevat keeleteadust tugevasti lähendanud 19. sajandi esimese poole keeleteadusele.

Kolmas strukturalistide klassikaline tees oli: keel on vorm, mitte substantis. Struktuur, mida keeleteadus otsib, on seega keele vormis, mitte sisus. Ja huvitaval kombel ei vastandu strukturalistid selle ideega, mida on peetud üheks nende radikaalseimaks teesiks, noorgrammatikutele, pigem nt 19. sajandi esimese poole keeleteadusele. Kuigi idee lähted olid osalt väljaspool keeleteadust, nt matemaatikas, on tagantjärele selge, et noorgrammatikud oma keeleuuringute (ehkki ajalooliste) tehnika ranguse nõudega olid selle idee juurdumisele oluliselt kaasa aidanud.

Generatiivne grammatika: keel ei ole abstraktne struktuur, vaid üks inimese võimeid

Niisiis eitas strukturaallingvistika keele ajaloo uurimist ja võttis sihikule vormi uurimise. Järgnev areng on olnud kõike muud kui esitatud ideede rahumeelne sammsammuline läbitöötamine ja täiendamine, nii et mõnede lingvistide arvates võib praegu keeleteaduses valitsevat teoreetilist kontseptsiooni pidada isegi algse strukturalismi eituseks. Ometi on areng liiga värske, et seda objektiivselt hinnata. Vaadake selle asemel, milles need seisukohamuutused avalduvad, kuidas ja mis põhjustel nad on toimunud ja milles nähakse nende väärtust.

Praegu valitseva teoreetilise kontseptsiooni all pean silmas tunnetuslikku ehk kognitiivset (laiemalt funktsionaalset) lähenemist, mis vastandab end formaalsele. Selle vastanduse taustaks on kahtlemata küsimus, kas keeles on peamine selle vorm või sisu. Erinevalt klassikalisest strukturalismist väidab kognitiivne lähenemine, et peamine on sisu. Siin peab meelde tuletama Humboldti ideid, millest eespool juttu oli. See tähendab, et kognitiivse lähenemise järgi ei haara sisu suvalisi teadmisi maailma kohta, mis inimestel on ja mille väljendamiseks nad keelt kasutavad, vaid see on keele poolt vormitud sisu. Ja iga keel võib vormida selle erinevalt, ehkki maailm on sama. Kui Humboldti keele sisevormi mõiste jäi abstraktseks ja ähmaseks, siis kognitiivne lingvistika on viimase paarikümne aastaga teinud väga palju, et lahti mõtestada mehhanisme, kuidas keeled, lõpuks ka „keel üldse” neid teadmisi vormib.

Et vastandust sajandi alguse strukturalismi ja praeguse kognitivismi vahel paremini mõista, tuleb lähemalt iseloomustada kontseptsiooni, mis pöörde tegelikult sünnitas – generatiivsete grammatikate teooriat ehk lihtsalt generatiivset grammatikat, mille autor oli USA keeleteadlane Noam Chomsky.

Chomsky oli Ameerika strukturalistide õpilane, kes tundis hästi ka matemaatika ja matemaatilise loogika aluseid. See, mis tema poolt esitatud generatiivse grammatika idee maailmakuulsaks tegi, oli algselt väga õnnestunud keelekirjelduse esitamise vorm – matemaatikast laenatud formalisatsioon. Selle formalisatsiooni alusel kirjeldatakse tänapäeval edukalt mitte ainult loomulikke keeli, vaid ka formaalkeeli, nagu näiteks programmeerimiskeeled. Keeleteadus seni midagi sellist ei tundnud, ehkki keele formaalse kirjeldamise vajadusest olid strukturalistid kogu

aeg rääkinud. Kuid veelgi olulisemaks keeleteooria edasise arengu seisukohalt osutusid Chomsky teoreetilised ideed.

Kõigepealt asendas ta strukturalistide käsitluse keelest kui abstraktselt süsteemist, mille ideaaliks oli midagi algebrataolist, ideega inimese keelevõimest ja kitsamalt keelepädevusest (*language competence*): see, mida keeleteadus kirjeldama ja seletama peab, on inimese oskus moodustada ja mõista vastavas keeles lauseid (mille hulk on põhimõtteliselt lõputu) ning eristada õigesti moodustatud lauseid vigastest. Esimalt pidi keeleteadus ka Chomsky järgi piirduma lausete vormilise õigsuse-vigasusega. Lausete tähenduste kohta arvas ta, et see on keeleteaduse jaoks umbes niisama tähtis nagu kõnelejate juuste värv. Nii et *Värvusetud rohelised ideed magavad raevukalt* oleks täiesti normaalne eestikeelne lause. Ent keelevõime mõiste viis edasise mõttearengu hoopis uutele radadele. Võib öelda, et tegelikult see oligi mõiste, mis pööras teoreetikute huvi keele vormilt keele sisule.

Kümmekond aastat pärast oma algse kontseptsiooni avaldamist tõi Chomsky ise keeleteooriasse süvastruktuuri mõiste. Erineva vormi, kuid sama sisuga lausetel on sama süvastruktuur, kuid erinev pindstruktuur, nt *Tal on õel iseloom* ja *Ta on õela iseloomuga*. Ja edasi – iga keele puhul võib rääkida selle pind- ja süvastruktuurist, ja lõpuks süvastruktuurist kui kõigi keelte ühisest alusstruktuurist, universaalsest grammatikast. Pööre üksikkeelte vormi kirjeldamiselt universaalse sisustruktuuri otsimisele oli toimunud. Ka Chomsky ise on osutanud idee seost 17.-18. sajandi universaalse grammatika ideega.

Kognitiivne keeleteadus püüab ühendada keele vormi ja sisu

Keelepädevuse ja süvastruktuuri mõiste kaudu toodi keeleteadusesse kiiresti semantika: sama süvastruktuuriga lausetel on sama tähendus ja üks keelepädevuse osi on oskus tähendusi mõista ja semantiliselt mõttekaid ja mõttetuid lauseid eristada. Ning seejärel ka pragmaatika – keeleväljendite kasutamise uurimine. Inimesed ei oska mitte ainult grammatiliselt ja semantiliselt õigeid lauseid moodustada, nad oskavad neid ka õigesti kasutada. Miks ei peaks see olema keelepädevuse osana keeleteaduses uuritav? Siit saigi alguse tänapäevane kognitiivse lingvistika nime all tuntud teoreetiline lähenemine.

Kognitiivse lingvistika peamine eripära ja väärtus ei ole lihtsalt selles, et keele vormi uurimise asemel peetakse esmatähtsaks sisu – tähenduste – uurimist, vaid pigem nende mehhanismide uurimises, mille abil keel väljendatavat sisu vormib. Näiteks metaforisatsiooni – tähendusülekanne – kaudu on tulnud ja tuleb keelde suurem osa uusi tähendusi. Metafoore on uuritud antiikajast peale, kuid kognitiivne lingvistika on andnud sellele hoopis uue sisu. Näiteks: tähendused kanduvad füüsilisest maailmast, mille keskpunktis on inimene-vaatleja, abstraktsematele aladele, mitte vastupidi. *Sirge, õige* või *otse* tähendavad algselt asjade või liikumiste omadusi, ent neid kasutatakse praegu ka ajasuhete, suhtlemise või sotsiaalse käitumise iseloomustamiseks (*otsekohe, ütles otse välja, õiglane, sirgjooneline inimene*). Rööpse arengu võime leida teistes keeltes.

Samas on iga keele semantilisel struktuuril oma eripära, iga keel n-ö liigendab maailma erinevalt. Kõige lihtsam on seda näidata üksiksõnade tähenduste najal (eesti keeles on *sõrm* ja *varvas*, vene keeles on mõlemad *палец*), kuid nähtuse juured on hoopis sügavamal (kuidas detailiseerivad näiteks eri keeled võimalikke liikumis- või käitumisviise, iseloomuomadusi, psüühilist funktsioneerimist – kas eesti *tahtma* ja *soovima* erinevus vastab inglise *want* ja *wish* erinevusele?) ning ulatuvad lõpuks ka keelte grammatilisse struktuuri. Kognitiivse lingvistika kiiret tõusu teoreetilise keeleteaduse juhtivaks suunaks oleks raske seletada, kui taustaks ei oleks keskendumine selliste keele süvanähtuste käsitlemisele ja seletamisele.

Ja on veel üks aspekt, mis esimesel hetkel tundub keeleteaduseväline, kuid millest tegelikult võib saada keeleteaduse tähtsaimaid ülesandeid üksikkeelte uurimises. Tänapäeva globaliseerivas maailmas on hakatud väga palju rääkima rahvuskultuuride ja -keelte kaitsmise ja säilitamise vajadusest. Keelte puhul ei tähenda see loomulikult ainult vastava keele vormiliselt õige kasutamise üle valvamist. Keele individuaalsus ja seotus rahvuskultuuriga on hoopis sügavamal. Kognitiivne lingvistika oskab seni vähemalt mingil määral öelda, kuidas neid sügavamaid kihte uurida.

Kokkuvõtteks

Keelt on uuritud – see tähendab, tunnistatud, et inimkeel on mingi täiesti eripärane nähtus – vähemalt 25 sajandit. Üllataval kombel on professionaalne keeleteadus vaevalt 2 sajandit vana. Ju on keel palju kee-rulisem objekt kui näiteks see, mida uurib füüsika. Füüsika sündis professionaalse teadusena Galilei ja Newtoni aegadel.

Keeleuurimise areng läbi sajandite on kulgenud lainetena, kord on huvi laineharjal keele sisu, kord vorm. Tegelikult võiks seda lainetuse asemel nimetada spiraaliks, sest iga järgmise etapi aluseks on olnud see, mis on tehtud enne, ja peamise eeskujuna on enamasti valitud üle-eelmine.

Kuid veelgi olulisem kui niisuguse lainetuse fikseerimine on ehk see, mida see lainetus ütleb keele olemuse kohta. Keel ei ole lihtsalt vorm, mis võimaldab väljendada suvalist sisu, ja keele vormi ei määra väljendamist vajav sisu üksi. Keel – iga üksik keel – on sisu ja vormi ühtsus, mistõttu on loomulik, et keeleuurimine on läbi sajandite kõi-kunud nende kahe poole vahel. Vastanduse teravus on ometi aja jooksul üha vähenenud. Seda on oluline silmas pidada, kui püüda oletada, mis suunas võib oodata keeleteooria arenemist. Isegi kui järgmiseks laineks kujuneb taas vormi uurimise rõhutamine, mis on väga tõenäoline, peetakse silmas sisuga palju tihedamini seotud vormi kui eelmises vormi rõhutanud laines. Nii on see olnud kõigi eelmiste lainete puhul.

Soovitusi edasilugemiseks

Suhteliselt hea üldülevaate keeleteaduse ajaloost 20. sajandi keskpaigani annab **M. Ivić**, *Keeleteaduse põhisuunad*. Tartu, 1969. Detailsemat ülevaadet vt **R. H. Robins**, *A Short History of Linguistics*. London: Longman, 1992 (3. trükk). 20. sajandil pärast strukturalismi sündi toimunud arengu kohta teoreetilises keeleteaduses vt **H. Õim**, *Teoreetiline keeleteadus ja integreeritud keeleteooria*. – *Keel ja Kirjandus* 1996, nr 11, lk 731–744. Kognitiivse keeleteaduse kohta vt **H. Õim**, *Kognitiivse lähenemise võimalusi keeleteaduses*. – *Akadeemia* 1990, nr 9, lk 1818–1839, ja **I. Tragel**, **A. Veismann**, **H. Õim**, *Kognitiivse keeleteaduse konverentsist ja teoreetilise keeleteaduse arengust selle taustal*. – *Keel ja Kirjandus* 2000, nr 4, lk 260–268.